

УДК 904 : 94 (477.75)

**ТОПОГРАФІЯ КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТНИКІВ КАФИ XIII-XV ст.:
ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗА НАРАТИВНИМИ Й АРХЕОЛОГІЧНИМИ
МАТЕРІАЛАМИ****Оксана Господаренко**

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська 24
e-mail: kseniagospodarenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0153-1247>

У статті, крізь призму топографії культових пам'яток Кафи XIII-XV ст., подається етноконфесійна структура її населення. Локалізація культових пам'яток дозволяє визначити міські райони, де більшу частину населення становили представники тієї чи іншої конфесії чи общини Кафи, охарактеризувати різні частини міста з точки зору етнічного складу населення. На підставі досліджених матеріалів, автор прийшов до висновку, що у реальному житті присутня значна міра взаємопроникнення та змішання різних етносів, що проявляється, зокрема, у спільному проживанні представників різних етносів у межах етнічних кварталів.

Ключові слова: топографія, культові споруди, громада, етноконфесійна структура, генуезці, вірмени, зреки, татари, євреї

Місто було та є об'єктом вивчення багатьох наукових дисциплін, оскільки у ньому сфокусувалися усі сфери життєдіяльності людини. Потребою у науковому осмисленні складних процесів становлення міського способу життя продиктована поява окремого наукового напрямку – історичної урбаністики. Вивчаючи історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, самоврядування, принципи містобудування тощо, історична урбаністика може повноцінно функціонувати лише «на стику» кількох споріднених дисциплін – історії, географії, економіки, соціології, культурології, соціальної психології та багатьох інших. Домінуючий нині у дослідженнях міст соціокультурний підхід зосереджує увагу як на соціальній структурі міст, так і на проблемах їхньої просторової організації.

Топографія середньовічних міст, будучи досить різномірною, відображала особливості виникнення, розташування та розвитку кожного з них. Разом із тим кожне місто мало елементи, спільні для всіх: ринок, кафедральний собор, укріплений центр (бург), будинки-фортеці аристократії, будівлі органів міського самоврядування і, нарешті, міські стіни, які по мірі росту самого міста оперізували його кілька разів [18, с. 99].

Р. Бартлетт відзначає тісний зв'язок експорту на Східну Європу західноєвропейських моделей міста з торговою експансією [6, с. 202]. У варіанті нашого дослідження мова йде про торговельну активність генуезців. Наскільки точно міські моделі Західної Європи відтворюва-

лися за її межами? Чи були міста середньовічного Криму такими ж, як європейські? Наскільки сильним був симбіоз культур у генуезькій Кафі?

Проблема історичної топографії середньовічних міст Криму відноситься до ряду слабо вивчених. При цьому варто пам'ятати, що повну картину топографії кримських міст взагалі, і Кафи зокрема, можливо відтворити лише при залученні картографічних, археологічних і наративних джерел.

Сучасні глобальні процеси демонструють високий рівень змішання народів, проте ці процеси не є ознакою винятково сучасності. Слідуючи за християнською максимією «нема ні елліна, ні іудея», А. Єманов найсильнішим її проявом визначає міські центри Латинської Романії, тобто місця симбіозу західної та східної культур [13, с. 107]. Однією з них виступає Кафа.

В одній із своїх робіт французький історик М. Балар висунув тезу про «демотопографічну» організацію Кафи – місто поділялося на квартали – контрадо, яких нараховувалося близько шістдесяти, і кожен квартал мав свою етнічну домінують [30, р. 89]. Приймаючи цю тезу за висхідну, локалізація культових пам'яток Кафи дозволяє визначити міські райони, де більшу частину населення становили представники тієї чи іншої конфесії чи общини Кафи, охарактеризувати різні частини міста з точки зору етнічного складу населення. Врахування факторів розміщення населення, ролі різних етносів у місті дозволяє визначити

розвиток і характер забудови самого міста. Кафа – місто на стику християнського та мусульманського світів, місто, якому була притаманна етнічна строкатість, де латинське населення було у меншості та перебувало в оточенні представників грецької, вірменської, татарської та єврейської общин, культові споруди яких фактично і визначали міський пейзаж.

Спеціальний закон по відновленню Кафи (Ordo de Caffa) від 1316 р. передбачав побудову нової фортеці (castrum), забороняв забудову простору за межами фортечних стін, які примикали до дороги на Солхат і передбачав поділ міста на дві частини civitas – територію усередині фортечних стін і burg – територію, яка вважається міською, але розташована за межами стін (рис. 1). Усередині фортеці міська територія поділялася на ділянки, які продавалися з торгів винятково громадянам комуни Генуї. Територія бургу за межами фортечних стін віддавалася в оренду представникам нелатинських общин міста [28, р. 200]. На думку М. Балара та Ж. Ванштейна такий план розроблявся з метою свідомого уникнення чи зменшення можливих конфліктів, оскільки стіни з каменю добре відділяли райони проживання східних колоністів від європейських [30, р. 89].

Наприкінці XIV ст. міська територія Кафи збільшилася майже у вісім разів, до того ж завершилося будівництво стін зовнішнього кола оборони міста. Відтепер Кафа мала три містоутворюючі частини: міські квартали всередині цитаделі (castrum); міські квартали у межах зовнішнього оборонного рову – бурги (burgi) і територія житлової забудови за межами фортечних стін – антибурги (antiburgi) (рис. 2). Кwartали у міській цитаделі мали чітко планування та єдине архітектурне рішення. Це наводить на думку про те, що це результат будівельної діяльності по відродженню міста відповідно до плану відновлення Кафи (Ordo de Caffa) від 18 березня 1316 р. й інструкцій консулу Кафи від 30 серпня 1316 р. У міських кварталах за межами цитаделі регулярне планування відсутнє. Хаотична забудова бургів теж є результатом втілення у життя норм Ordo de Caffa. Земля комуни тут поділялася на ділянки, які віддавалися в оренду грекам, вірменам та іншим негенуезьким общинам. На думку М. Балара та Ж. Ванштейна, такі правила містобудівництва передбачали розселення генуезців переважно у цитаделі, яка захищена фортечними стінами, а вихідці зі сходу мали селитися у бургах [30, р. 89].

Багатьма дослідниками давно вже була відмічена складна етнічна структура населення

Кафи XIII-XV ст., що підтверджується як наративною традицією, так і приватно-правовими актами. Відомості про кількісний склад і взаємини між різними етносами можна почерпнути і з Массарій Кафи 1381-1382 рр., аналіз яких здійснений російським дослідником А. Пономарьовим [17]. Насправді, етнічний склад Кафи важко охарактеризувати перелічивши всі етнічні групи, які проживали у місті протягом XIII-XV ст., а міський пейзаж визначався специфічними кварталами та культовими спорудами народів.

З поліетнічності населення Кафи випливає і поліконфесійність, оскільки кожна етнічна спільнота дотримувалася власного віросповідання. Строкатість населення Кафи не означала його аморфність, воно було єдиною спільнотою, яка мала взаємну співпрацю, дотримувалася релігійної й етнічної толерантності [19, с. 91-92].

Важко відстежити динаміку розвитку міської території Кафи, але, беручу до уваги демографічний фактор організації міської території, стає цілком зрозуміло, що кожен квартал (contrado) мав свою чітко виражену етнічну доміанту: латинську, грецьку, вірменську, єврейську чи тюркську, і відповідні культові споруди [30, р. 89]. А дата зведення культових споруд (за наявності письмових згадок чи завдяки археологічним дослідженням) дає можливість визначити час, коли кожна міська ділянка була зайнята певним етносом [10, с. 114].

Дослідження місця розташування культових споруд, визначення точної локалізації храмів, мечетей, кенас дозволяє визначити міські райони, де більшу частину населення становили представники тієї чи іншої конфесії, чи общини Кафи, охарактеризувати різні частини міста з точки зору етнічного складу населення і, тим самим, виявити стабільність чи мінливість цього зонування. Розміщення культових споруд в умовах зростаючого міста також маркує етапність росту його території і час заселення його різних районів [8, с. 819].

Сучасні дослідники розходяться у поглядах щодо оцінки етно-конфесійної ситуації у Кафі. А. Єманов схильний до висновку про існування у Кафі надетнічної спільноти, яка знайшла відображення в «universitas humanum Caffae» (спільнота Кафи) і панування «толерантності, яка дозволяла задовго до Флорентійського собору досягти унії західної та східної церков» [14, с. 114]. С. Карпов, навпаки, вважає, що говорити можна лише про «неабсолютну» толерантність місцевих мешканців, які лише до-

пускали представників інших народів «до певної суми прав і привілеїв» [15, с. 227].

А. Єманов впевнений, що у першій половині XIV ст. з впевненістю можна констатувати оформлення первинної міської території, обмеженої цитаделлю, забудова якої визначалася раціональним регулюванням, але, у той же час, враховувала факт релігійно-культурних утворень, що історично склалися, з особливостями рельєфу [14, с. 112].

У період генуезького панування у місті домінували християнські храми основних конфесій – католицькі, православні (візантійські) та вірмено-григоріанські. Відомі також два іудейські молитовні будинки й одна мечеть.

Привілейоване становище в общині Кафі займали генуезці. На початковому етапі існування факторії (кінець XIII ст. – 1308 р.) відомі дві католицькі церкви: Св. Франциска братів міноритів і храм Діви Марії. У 1298 р. в Кафі згадуються два францисканських монастиря. Після 1316 р. кількість церков значно зростає і Кафа стає одним з крупних місіонерських центрів поширення римської церкви на Сході. У 1318 р. в Кафі заснована кафедра нової католицької єпархії, межі якої охоплювали територію від Варни у Болгарії до Сарая на Волзі та від північного узбережжя Чорного моря до південних кордонів руських князівств [22, с. 827].

Кримський археолог С. Бочаров з упевненістю говорить про існування у Кафі до 1475 р. 29 католицьких церков і двох монастирів: Св. Агнеси (ecclesia Sancti Agnetis), 1318 р., 1381 р., 1449 р.; Діви Марії (ecclesia Sancte Marie), 1316 р., 1381 р.; Св. Марії на базарі (ecclesia Sancte Marie Bazalis), 1386 р., 1449 р.; Св. Домініка (при монастирі) (ecclesia Beati Dominici, Fratrum Predicatorum), 1344 р., 1381 р., 1449 р.; Св. Домініка (ecclesia Sancti Dominici), 1386 р.; Св. Георгія (ecclesia Sancti Georgii), 1381 р.; Св. Георгія у палаці комуни (Sancti Georgii capellam palatii), 1386 р., 1449 р.; Св. Лаврентія (ecclesia Sancti Laurentii), 1381 р., 1449 р.; Св. Анни (ecclesia Sancte Annea), 1381 р.; Св. Миколая (ecclesia Beati Nicolai), 1344 р., 1375 р., 1449 р.; Св. Михаїла (ecclesia Sancti Michaelis), 1381 р., 1449 р.; Св. Франциска (при монастирі) (ecclesia Beati Francischi, ordinis Minorum), 1344 р., 1381 р., 1449 р., 1458 р.; Св. Іоанна (ecclesia Beati Iohannis Baptiste), 1381 р., 1449 р.; Св. Катерини (ecclesia Sancte Caterine), 1381 р., 1449 р.; Св. Даниїла (ecclesia Sancti Daniilii), 1386 р.; Св. Антонія (ecclesia Sancti Antonii), 1381 р., 1449 р.; Св. Хреста (ecclesia Sancti Crucis), 1381 р.,

1449 р., 1458 р.; Св. Ієрихона, 1386 р.; Св. Ангела (ecclesia Sancti Angeli), 1386 р.; Св. Лазаря (ecclesia Sancti Lazari), 1386 р., 1449 р.; Св. Симона (ecclesia Sancti Simonis), 1386 р.; Св. Квіріка, 1386 р.; Христа (ecclesia Christi), 1381 р.; Св. Апостолів Петра і Павла (ecclesia Sanctorum Petri et Pauli), 1402 р., 1449 р.; Св. Якова (ecclesia Sancti Jacobi), 1449 р.; Св. Клари (ecclesia Sancte Clare), 1449 р.; Св. Марії Магдалени (ecclesia Beate Marie Magdalene), 1352 р., 1449 р.; Св. Марії Венценової (ecclesia Sancte Marie de Coronato), 1449 р.; Св. Себастьяна (ecclesia Sancti Sebastiani), 1465 р. [9, с. 63-65].

Більша частина храмів розташовувалася у цитаделі, з упевненістю можна говорити про три церкви, які розміщувалися у бургах – Св. Домініка, Св. Михаїла та Св. Іоанна. Також можна припустити, що одна з церков – Св. Георгія, розташовувалася у цитаделі поблизу башти Станталіс, інша цього ж святого – часовня у палаці консула. Кафедральний собор Св. Агнеси варто шукати на площі перед Палацом Комуни, один з фасадів палацу був обернений на францисканський монастир, поруч із яким знаходилася церква Св. Франциска. Місце розташування церкви Св. Марії вказано в її назві – на ринковій площі. Церкву Св. Антонія С. Бочаров прив'язує до маяка Св. Антонія, який згадується у письмових джерелах. Храм розташовувався на найвищій точці цитаделі та міг мати дзвіницю, яку використовували як маяк [9, с. 67].

Фіксовані дати будівництва мають тільки кілька церков. У 1316 р. зводиться церква Св. Марії, 1318 р. будується кафедральний собор Св. Агнеси, 1352 р. – храм Св. Марії Магдалени, 1382 р., поблизу лоджії Комуни разом із завершенням будівництва нового палацу, ймовірно, з'явилася і палацова каплиця, 1402 р. – церква Св. Апостолів Петра і Павла. Отже, можна припустити, що більшість церков зведена у період відновлення факторії з 10-х до 80-х рр. XIV ст. [9, с. 66-67].

Найбільш значними та структурованими спільнотами, з якими довелось зіткнутися генуезцям як за стінами цитаделі, так і в межах міста, були вірменська, грецька, татарська та єврейська. Саме у такій послідовності ці народи згадувалися в офіційних документах XIV-XV ст. На думку А. Єманова, ці чотири спільноти і є тими *compagni*, які згадуються у Статуті Кафі 1316 р. [14, с. 125-127]. По відношенню до ситуації у Кафі чотирма *compagni* позначалися общини, які оселилися не в степу і, навіть, не у приміських селах, а на території самого

міста, між стінами цитаделі та зовнішнім поясом, який мав на початку XIV ст. ще вигляд рову та валу. Місцеві общини вірмен, греків, татар і євреїв, які чисельно не поступалися генуезцям, але не мали їхньої військово-політичної й економічної могутності, визнавали сюзеренітет «генуезької общини», яка на той момент володіла цитаделлю. Саме тому названі етнічні групи титулувалися в офіційних документах Кафи як «найвірніші нам» (тобто комуні Генуї). На чолі кожної *compragnie* стояв особливий голова – *consul burghi*, і, відповідно, кожна громада мала займати один з «бургів», суміжних з генуезькою цитаделлю.

Найбільшою з общин була, ймовірно, вірменська. Вірмени, нарівні з греками, євреями й «іншими іновірцями», згадуються у Статуті Кафи 1449 р. [22, с. 730-731]. Питання про час появи вірмен та їх кількість у Криму належить до дискусійних. Л. Якобсон стверджує, що у 1439 р. вірмени становили 50% населення Кафи (з сільською округою) – 30 тис. осіб, а у 1475 р. – вже $\frac{2}{3}$ населення міста й округи [27, с. 117]. Беззаперечним є факт постійного зростання кількості вірменської общини, як «у ході міграційних процесів, викликаних татаро-монгольськими завоюваннями, так і загрозою експансії, яка виходить з боку єгипетських мамлюків у XIV ст.» [2, с. 8-9]. Але не можна погодитися з тим, що вона складала $\frac{2}{3}$ міського населення та мала у своєму володінні більш, ніж 30 церков [14, с. 127].

Найбільш ранні відомості – про три вірменські церкви у Кафі – містяться у старому Статуті Кафи (1316 р.). При аналізі Статуту Кафи 1449 р. А. Якобсон прийшов до висновку, що у ньому також згадується щонайменше три вірменські церкви – Іоанна Предтечі, Архангела Михаїла та Св. Хреста [26, с. 169-170]. Тобто, це та сама кількість, що і в 1316 р. Із збільшенням вірменської общини кількість церков зростала. Варто зазначити, що почасти кількість вірменських церков у Кафі є перебільшеною.

Вже до XV ст. у латинських і вірменських письмових джерелах 1381-1387 рр. згадуються шість вірменських церков, інші назви зустрічаються вже у документах XV ст.: Св. Трійці, 1305 р., 1386 р.; Св. Богородиці (при монастирі Гамчак), 1305 р.; Св. Саркіса (Сергія), 1330 р., 1371 р., 1381 р.; Св. Іоанна Предтечі, 1348 р.; Св. Миколая, 1362 р.; Св. Мінаса (при монастирі), 1362 р.; Св. Георгія, 1375 р.; Св. Архангелів Михаїла та Гавріїла, 1408 р.; Св. Антонія (при монастирі), 1427 р.; Св. Стефана, 1438 р., 1456 р.; Св. Іоанна Богослова, 1471 р.; Воздвиження Христа, 1475 р. [9, с. 83-84] (рис. 3, 4).

Здійснюючи історико-топографічне дослідження Кафи, С. Бочаров ідентифікував три монастирських комплекси генуезького періоду: Св. Мінаса-Михаїла, Св. Богородиці-Гамчак, Св. Антонія. Монастир Гамчак був резиденцією вірменського єпископа Кафи [9, с. 106].

Квартали, в яких проживали вихідці з Вірменії, розташовувалися на північному заході та північному сході від цитаделі. У кварталі на північний захід від цитаделі розміщувалися церкви Св. Саркіса (Сергія), Св. Архангелів і Георгіївський монастир. У північно-східному районі будуються, зокрема, храми Іоанна Предтечі й Іоанна Богослова. Приналежність церкви Св. Стефана до вірменської конфесії стверджується одними дослідниками (Е. Корхмазян) і заперечується іншими (Д. Марков, О. Домбровський, А. Якобсон). Сумніви викликані використанням у розписі фресок східновізантійського письма з грецькими написами [4, с. 212]. На підставі проведених археологічних досліджень на території храму О. Айбабіна та С. Бочаров визначають його як вірменський, відомий у письмових джерелах як храм Св. Стефана, але питання про його етноконфесійну принадлежність залишають відкритим, оскільки на плані XVIII ст. ця церква позначена як грецька церква Св. Димитрія [4, с. 223].

Питання про принадлежність до григоріанського чи халкідонського віросповідання вірмен залишається дискусійним. Ймовірно, як і Вірменська Апостольська церква, більшість вірмен у Кафі дотримувалися григоріанського віросповідання. Але були і прихильники унії з Католицькою Церквою. Протистояння між цими двома частинами вірменської громади не вщухало протягом довгого часу [16, с. 255].

Роздвоєність вірменської общини проявилася і в топографії Кафи. А. Єманов виділяє групу вірмен, які концентруються навколо храму Св. Архангелів Михаїла та Гавріїла (збудований у 1408 р.) й орієнтуються на унію з Католицькою Церквою. На чолі вірмен-уніатів з першої чверті XIV ст. стояв єпископ, який вважався другим єпископом Кафи. Храм знаходився у нижній частині міста, у його північних кордонів [14, с. 128]. У зовнішньому вигляді храму А. Якобсон бачить вплив італійської архітектури, пояснюючи це переходом частини вірменської общини, в основному заможного купецтва, до католицизму [26, с. 185-191].

Ймовірно за все, вірмени-католики походили з прошарку багатих купців. Так, А. Якобсон аналізує фрагмент мармурової

плити кінця XIV ст. із залишками вірменського напису про архітектурне облаштування джерела. На підставі зображення герба Генуї, частини герба, ймовірно, дожа Антоніотто Адорно, дослідник приходиться до висновку, що вірменин, ктитор будови, належав до числа «генуезців», тобто до верхівки Кафи і, судячи з його соціального становища, рівного з генуезцями, був католиком [26, с. 172].

Інша група вірмен зосереджувалась на західному кордоні цитаделі, і центруючим началом тут виступав храм Св. Георгія, який славився «як оплот вірних, престол патріарха вірменського народу, який виганяє еретиків». Як видно з пізніших турецьких джерел, цей собор розташовувався напроти «Врат Потоку», тобто напроти того місця, де кризь стіну у місто проходила ріка, яка стікала з гір [14, с. 129].

У Кафі, крім духовних лідерів – патріарха Вірменської Церкви та єпископа вірменуніатів, які володіли частково правом суду, виділявся очільник воєнно-адміністративної влади – востікан, якого А. Єманов співставляє з *consulus burghii* латинських джерел [14, с. 129]. Під його керівництвом, ймовірно, вірменські переселенці звели поруч з генуезькою цитаделлю – Френк-Хісар – як зовнішню стіну, так і власну фортецю – Айоц-Берд, що призвело до виникнення своєрідної подвійної цитаделі [1, с. 68-69].

Крім того, вірмени були причетні до будівництва стіни на північному та східному кордоні міста, про що свідчать вірменські написи [1, с. 76-78]. Вірмени також брали участь у періодичних ремонтних і відновлювальних роботах. Зокрема, мова може йти про башту Св. Костянтина, поруч з якою знаходилися Головні ворота Св. Георгія, ремонт яких (башти і воріт. – *Авт.*) проводився у 1467 р. [14, с. 130]. Отже, розмах фортифікаційних робіт вірменського населення – від Башти Джустініані на південно-західному кордоні до Башти Костянтина на південному сході – свідчить про значні людські та матеріальні ресурси вірменської общини.

Питання про чисельність грецької общини також викликає різні оцінки. На відміну від вірмен, які відстоюючи власний суверенітет, часто конфліктували з генуезцями, через що отримували звинувачення у зраді, греки відрізнялися союзницькою вірністю. Займаючи різні посади у цивітас Кафи, вони наче розчинялися у ній. Попри цю розпорошеність, один з бургів, найімовірніше, крайній східний, який виходив до моря і тому був найвідповідальніший, на початку XIV ст. займали греки.

Про чисельність грецької спільноти можна судити по кількості грецьких храмів, але необхідно враховувати, що до грецької церкви належали і руські, готи, сирійці й інші, а також те, що деякі храми були спільними для греків і вірмен.

З моменту свого існування з 70-х рр. XIII ст. до середини XV ст. Кафа входила у Сугдейську митрополію, а з 1464 р. – перетворилася на окремих церковний округ, незалежний від Сугдеї [9, с. 67].

С. Бочаров на підставі масарій і приватноправових актів називає 13 грецьких церков: Св. Апостолів, 1381 р.; Св. Димитрія, 1386 р., 1471 р.; Св. Феодора, 1386 р.; Св. Анастаса, 1381 р.; Св. Варвари, 1381 р.; Св. Акіндіноса, 1381 р.; Св. Кіріака, 1381 р.; Св. Параскеви, 1386 р.; Св. Василя, 1386 р.; Св. Микити, 1375 р.; Св. Миколая, 1374 р.; Св. Георгія, 1395 р.; Св. Богородиці (Teodocos), 1381 р. [9, с. 68] (рис. 3, 4). А. Єманов вказує собор Св. Петра. Він був кафедральним і згадується з 1366 р. [14, с. 132]. С. Бочаров припускає, що цей храм міг переходити від однієї конфесії до іншої [9, с. 70].

Серед перелічених церков увагу привертає храм Св. Димитрія. У науковій літературі немає єдиної думки про справжню назву цієї церкви, час її заснування й етнічну приналежність. На генеральних планах XVIII ст. храм позначений як грецький, із зазначенням назви – церква Св. Димитрія [24]. Проаналізувавши фресковий живопис зі стін церкви, О. Айбабіна та С. Бочаров прийшли до висновку, що це все ж таки церква Св. Димитрія, яка належала грецькій общині Кафи [5].

З тринадцяти грецьких храмів одинадцять є прямокутними будовами з апсидою, яка виступає зі сходу. Церкви подібної архітектури є типом простого візантійського провінційного храму та характерні для середньовічної Таврики з XII-XIII ст. Всі грецькі церкви створюють три компактні групи: у центральній частині приморської вулиці міста, у північно-західному районі міської території та південно-східному районі. І лише одна грецька церква розташовувалася за межами зовнішньої оборонної лінії на незаселеній території поблизу від південно-східного району [9, с. 82].

У масаріях 60-70-х рр. XV ст. зустрічаються згадки про грецький міський район (*contrata*), замок (*castello*), лоджію греків (*loggia grechis*), тобто офіційні будівлі, де мали розміщатися курія, канцелярія, писарі та нотарії. На греків також покладался обов'язок організації будівництва, ремонту та захисту фортечних стін і

башт бургу, в якому проживала грецька громада [14, с. 133]. Центр грецької общини знаходився поруч із церквою Св. Димитрія [29, р. 25; 3].

Наступною общиною, після вірмен і греків, була татарська. Вперше татарське населення згадується у листуванні султана Бейбаре та хана Берке у 60-х рр. XIII ст., коли султан пропонує хану прийняти іслам [20, с. 164]. І хоча чисельність татарської спільноти залишається невідомою, фактом її впливовості є «послання кафіотів в метрополію у 1434 р., які містять занепокоєння адміністрації Кафи у зв'язку з військовими діями Хаджі-Герая та його спробами змусити одновірців залишити місто» [12, с. 189].

Хоча зрозуміти розмір татарської общини не видається можливим, але треба враховувати той факт, що частина татар дотримувалася християнського віросповідання. Мусульманська частина татарської громади була незначною. Історико-архітектурні дані та свідчення східних джерел дозволяють говорити не більше ніж про п'ять мечетей у період XIV-XV ст.

Можливо, XIV-XV ст. у Кафі існувала тільки одна мечеть [7, с. 454]. Близько 1340 р. під час відвідин Кафи у цій мечеті зупинявся Ібн-Батута та зустрічався з кади й еміром «тутешніх» мусульман [21, с. 280]. Ймовірно, Йоганн Шільтбергер повідомляє саме про цю мечеть [23, с. 45]. На жаль, ні дату будівництва, ні точного місця знаходження цієї мечеті не вдається визначити за письмовими та картографічними джерелами. С. Бочаров висуває припущення, що цю споруду слід шукати у північно-західній ділянці середньовічної міської території, ймовірно, саме північно-західний район укріпленої міської території та північна частина антибурга були тими територіями, де оселялося мусульманське населення у період генуезького панування [11, с. 121, 134] (рис. 3).

Також важко говорити про топографічне розташування татар. Якщо грецька община займала південно-східний район нижнього міста, який виходить до Великого порту, то татарська, ймовірно, могла розташовуватися у північно-східному районі, оберненому до Солхатської дороги [14, с. 135].

Четвертою громадою Кафи була єврейська. Перше й єдине свідчення про існування єврейських культових споруд в Кафі у генуезький період знаходимо у Йоганна Шильтбергера, який зазначав, що «...існують два роди євреїв, які мають дві синагоги...» [23, с. 45].

Топографічно єврейський «бург» локалізується достатньо точно – найпівнічніша, витяг-

нута кутом частина міського простору від Генуезького мосту до Башти св. Фоми. У латинських джерелах к. XIV – поч. XV ст. район, де проживали іудеї, називався Judecha. С. Бочарову вдалося локалізувати два іудейських культових об'єкти, які належать різним етноконфесійним спільнотам. Обидві будівлі розташовувалися у південно-західній частині середньовічної міської території на східному схилі гори Мітридат, у 80 м одна від одної, у центрі групи кварталів, населених переважно тими, хто сповідував іудаїзм [9, с. 108-109].

Синагога являла собою прямокутну будівлю шириною 8,6 м, довжиною – 11,3 м. Кенаса, так само як і синагога була прямокутною, шириною 7,9 м, довжиною – 11,0 м. Місця розташування обох культових споруд було встановлено за генеральними планами Кафи-Феодосії (рис. 3).

Адміністративна влада у кварталі в XIV ст. належала ха-пакіду. Д. Хвольсон перекладав цю назву як «губернатор Кафи». У наукових колах XIX ст. це трактування викликало низку непорозумінь, зокрема, оголошення єврея Хозі Кокоса консулом Кафи у 70-х рр. XV ст. У латинській термінології, на думку А. Єманова, цей титул мав відповідати четвертому із згаданих *consul burghi*. Відповідно, на ньому лежав обов'язок керівництва будівельними роботами й ополченням у даному міському районі. Безпека єврейського кварталу мала викликати в адміністрації Кафи найбільші побоювання. І тому, тут раніше почали вдаватися до найму солдат [14, с. 138-139].

У подальшому, наприкінці XIV ст., коли управління у бургах перейшло до центуріонів і капітана бургів, євреїв перестали залучати до військової та сторожової служби. Тому єврейські імена відсутні у списках соціїв, стипендіаріїв та інших *militi*, послуги яких оплачувалися з міської скарбниці. У даній ситуації мова йде не про дискримінацію. У першу чергу мається на увазі лише звільнення від військової повинності, оскільки мова йшла про захист християнського міста. В усіх інших сферах євреї були рівно- і повноправними: вони засідали у міських радах і колегіях, обговорювали питання управління *civitas*, спорядження військових експедицій, поповнення зброї, зміни статутного права тощо; їм доручався обов'язок *provisionatores*, тобто продовольче й інше постачання міста; вони виступали відкупщиками державних монополій [14, с. 138-139].

Таким чином, локалізація культових споруд представників різних конфесій дозволяє більш менш точно визначити райони компактного

проживання різних етнічних груп. Але логічним може бути питання: наскільки компактно розселилися по місту представники різних етносів і конфесій? Провівши аналіз масарій Каффи за 1381-1382 рр., А. Пономарьов представив цікаві методи реконструкції топоніміки міста. Проаналізувавши зв'язки та контакти між представниками різних етносів, дослідник прийшов до висновку, що комплекс контактів обумовлений близькістю проживання. В явному вигляді сусідство фіксується у 48% випадків. Мова про зв'язки між колоністами, які проживають в одному місті. Інші контакти стали підставою для перерозподілу колоністів по районах міста. Свої висновки автор представив у вигляді схеми, в якій центруючим місцем є культова споруда [17] (рис. 5).

Відносна мала чисельність колоністів, місце проживання яких вдалося визначити більш-менш точно, і відносна точність визначення місця проживання (квартал) змусили А. Пономарьова при укладанні карти їх розселення представити місце проживання та щільність розселення на рівні міських стін. Результати підрахунків та ідентифікацій були зведені у схему [17] (рис. 6). Із запропонованої схеми видно, що у реальному житті присутня значна міра взаємопроникнення та змішання різних етносів, що проявляється, зокрема, у спільному проживанні представників різних етносів у межах етнічних кварталів. Латиняни орендували житло у кварталах не-латинян, мали з ними спільне володіння, здійснювали операції купівлі-продажу будинків, магазинів, лавок, землі [17, с. 405].

Асиміліційні та, водночас, дисимілятивні процеси у Каффі визначали особливе життєве середовище, іншу свідомість, несхожу з населенням західноєвропейського міста, яка включала, зокрема, сильні антиєврейські й антимусульманські настрої та виступи, так характерні для тогочасної Західної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Айбабина Е.А. Оборонительные сооружения Каффы // Архитектурно-археологические исследования в Крыму: Сб. науч. ст. Киев, 1988. С. 67-81.
2. Айбабина Е.А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV-XVIII веков. Симферополь: СОНАТ, 2001. 276 с.
3. Айбабина Е.А., Бочаров С.Г. Греческие православные церкви средневековой Каффы // Православные древности Таврики. Киев, 2002. С. 159-169.
4. Айбабина Е.А., Бочаров С.Г. Новые материалы по истории средневековой армянской колонии Каффы // Византийский временник. 1997. Вып. 57. С. 211-233 (с табл.).
5. Айбабина Е.А., Бочаров С.Г. Об атрибуции одной из средневековых церквей в Феодосии // Stratum plus. Археология и культурная антропология. 2000. № 5. С. 425-436.
6. Бартлет Р. Становление Европы: Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры. 950-1350 гг. / Пер. с англ. С.Б. Володина. Москва: Российская политическая эн-

циклопедия (РОССПЭН), 2007. 432 с.

7. Бартольд В.В. Кафа // Академик В.В. Бартольд. Собрание сочинений. В 9-ти т. Москва, 1965. Т. 3. Работы по исторической географии. С. 453-456.
8. Бочаров С.Г. Генуэзские владения в Крыму во второй половине XIV в. // Былые годы (Bylye Gody). 2015. № 38-4. С. 808-824.
9. Бочаров С.Г. Историческая топография Каффы (к. XIII-1774). Фортификация, культурные памятники, система водоснабжения. Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 2000. 278 с.
10. Бочаров С.Г. Каффа и Золотая Орда в первой половине XIV века // III Международная научная конференция, посвященная 75-летию со дня рождения Г.А. Федорова-Давыдова «Город и степь в контактной Евро-азиатской зоне». Тезисы докладов. Москва. 2006. С. 112-115.
11. Бочаров С.Г. Мечети города Каффы (Кефе) в 1340-1779 годах // Поволжская археология. № 2 (16). 2016. С. 120-137.
12. Данилова Э.В. Каффа в начале второй половины XIV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. Киев, 1974. С. 189-214.
13. Еманов А.Г. Латиняне и нелатиняне в Каффе (XIII-XV вв.) // Из истории Византии и византиноведения. Межвузовский сборник. Ленинград, 1991. С. 107-116.
14. Еманов А.Г. Образование городской комунны Каффы (до сер. XV в.) (средние века): Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Тюменский гос. ун-т. Тюмень, 1997. 665 с.
15. Карпов С.П. Что и как праздновали в Кафе в XV в. // Средние века. Вып. 56. 1993. С. 226-232.
16. Малышев А.Б. Армяне в этнокультурных взаимодействиях на территории Золотой Орды // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения. 2016. Т. 16. Вып. 3. С. 253-261.
17. Пономарев А.Л. Население и территория Каффы по данным массарии – бухгалтерской книги казначейства за 1381-1382 гг. // Причерноморье в средние века. 2000. Вып. 4. С. 317-442.
18. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. Учебное пособие. Москва: «Высшая школа», 1976. 248 с.
19. Сеитвелиева Н.Ю. Об этноконфессиональном аспекте генуэзской колонизации Северного Причерноморья // Ученые записки Крымского федерального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки». 2015. том 1 (67). № 2. С. 89-97.
20. Старокадомская М.К. Солхат и Каффы XIII-XIV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. Киев, 1974. С. 162-173.
21. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884. 588 с.
22. Устав для генуэзских колоний в Черном море // Записки Одесского общества истории и древностей. 1863. Т. 5. С. 629-815.
23. Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год / Пер. со старонем. Ф.К. Бруна. Баку: Элм, 1984. 85 с.
24. Халпахчян О.Х. Этапы планировки и застройки Феодосии // Архитектурное наследие. 1976. № 25. С. 35-49.
25. Юргевич В.Н. Примечания к Уставу для генуэзских колоний в Черном море // Записки Одесского общества истории и древностей. 1863. Т. 5. С. 816-837.
26. Яковсон А.Л. Армянская средневековая архитектура в Крыму // Византийский временник. 1956. Т. VIII. С. 166-191.
27. Яковсон А.Л. Средневековый Крым. Очерки истории и материальной культуры. Москва-Ленинград: Наука. 1964. 232 с.
28. Balard M. Les Génois en Crimée aux XII-XV siècles // Αρχαιολογία Πόντου Αθηνών. 1979. Vol. X. P. 201-217.
29. Balard M. The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries // Dumbarton Oaks Papers. 1995. № 49. P. 23-32.
30. Balard M., Veinstein G. Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa Génois et Ottomane // Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement su-

Gospodarenko Oksana

Topography of Caffa (Kefe) Religious Monuments of the XIII-XV centuries: Historical Reconstruction Based on Narrative and Archaeological Materials

In one of his works, French historian M. Balard proposed a thesis of the «demotopographic» organization of Caffa – the city was divided into blocks – the *contrados*, of those there were about sixty, and each block had its own ethnic dominant. Taking this thesis as a basis, the localization of Caffa religious monuments allows us to identify the urban areas where the majority of the population were the representatives of one or another confession or Caffa community and to characterize different parts of the city from the point of view of the ethnic composition of the population.

Medieval Caffa had three city-forming parts: city blocks within the citadel (*castrum*); city blocks within the outer defense moat – *burgs* (*burgi*) and the territory of housing estate outside the walls of the fortress – *antiburgs* (*antiburgi*). Blocks in the city citadel had a precise city planning and common architecting. The land of the commune here was divided into plots that were leased to the Greeks, Armenians and other non-Genoese communities. According to M. Balard and G. Veinstein, such urban planning rules supposed the settling of the Genoese mainly in the citadel, which was protected by the fortress walls, and the incomers from the east had to settle in *burg* (the fortified urban area).

Many researchers noted long ago the complex ethnic structure of Caffa population of the XIII-XV centuries, that is confirmed by both the narrative tradition and private-legal acts. In fact, Caffa ethnic composition is difficult to characterize by listing all ethnic groups living in the city during the XIII-XV centuries.

The privileged position in Caffa community was occupied by Genoese people. The most sizeable and structured communities that faced Genoese people, both outside the walls of the citadel, and within the city, were Armenian, Greek, Tartar and Jewish. Just in this sequence these peoples were mentioned in the official documents of the XIV-XV centuries. During the period of Genoese domination, Christian churches of the main confessions – Catholic, Orthodox and Armenian-Gregorian prevailed in the city. There were also two Jewish houses of worship and one mosque.

Thus, the localization of religious structures of the representatives of different confessions makes it possible to identify more or less accurately the areas with a high concentration of members of different ethnic groups. However, information from mass sources indicates a significant degree of interpenetration and mixing of different ethnic groups.

Keywords: topography, community, religious monuments, ethno-confessional structure, Genoese, Armenians, Greeks, Tatars, Jews

Надійшла до редакції / Received: 13.08.2018

Схвалено до друку / Accepted: 28.09.2018

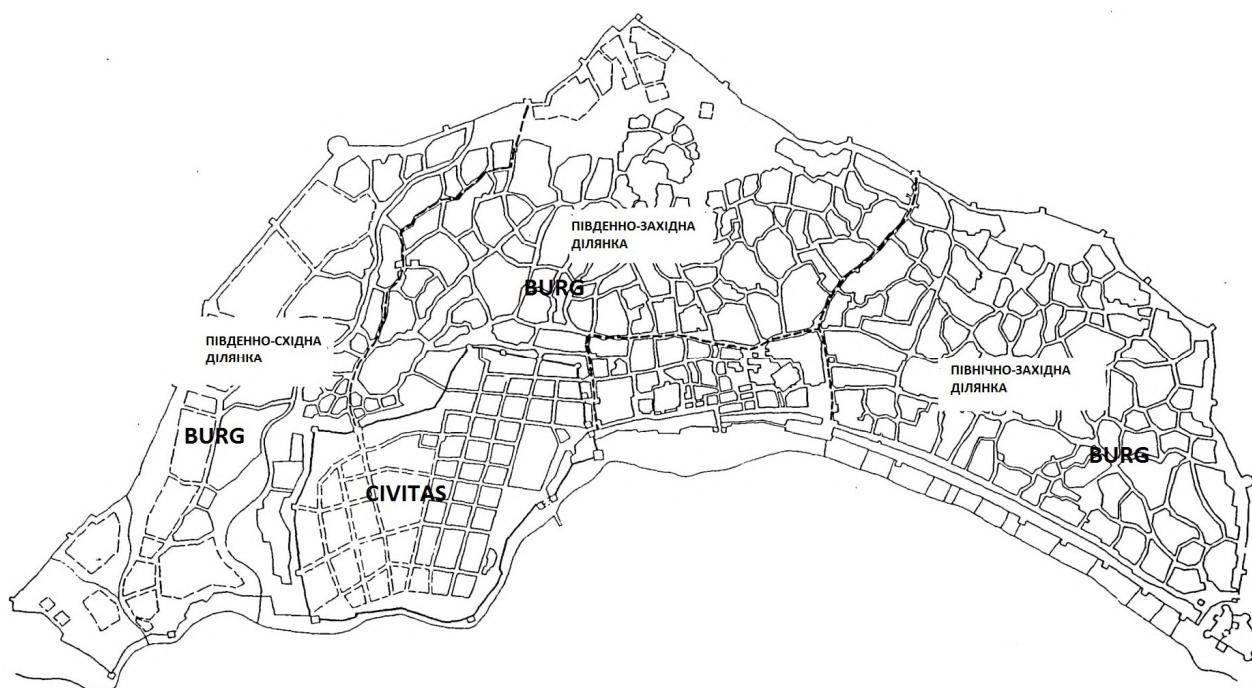

Рис. 1. Схема міста Кафи у межах фортечних стін [9, рис. 49]
(з доопрацюваннями автора)

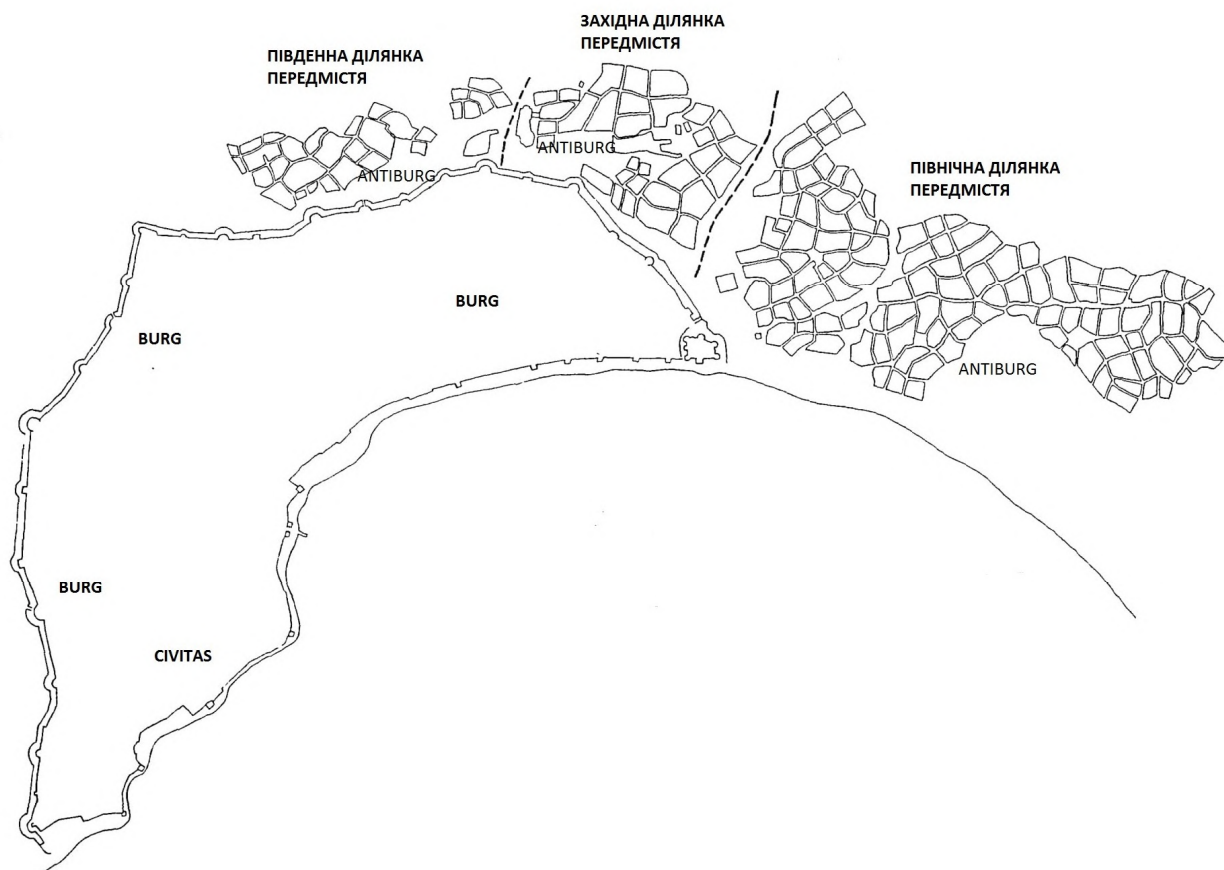

Рис. 2. Схема передмість Кафи [9, рис. 49]
(з доопрацюваннями автора)

Рис. 3. План розташування кварталів і культових споруд Кафи у межах фортечних стін [9, рис. 51, 56, 66, 87]
(з доопрацюваннями автора)

Вірменські церкви: В3 – Церква Св. Саркіса (Сергія); В4 – Церква Св. Архангелів; В5 – Церква Св. Миколая; В6 – Церква Св. Трійці; В8 – Церква Хрещення Господнього; В9 – Церква Св. Георгія-Геворка; В19 – Церква Св. Іоанна Предтечі; В20 – Церква Св. Іоанна Богослова; В22 – Церква Св. Стефана.

Грецькі церкви: Г1 – Св. Богородиці (Theodocos); Г2 – назву церкви встановити не вдалося; Г3 – Св. Миколая; Г4 – назву церкви встановити не вдалося; Г5 – назву церкви встановити не вдалося; Г6 – назву церкви встановити не вдалося; Г7 – Св. Апостолів; Г8 – Св. Параскеви; Г9 – Св. Георгія; Г10 – назву церкви встановити не вдалося; Г11 – Св. Дмитрія; Г12 – Св. Феодора.

С1 – Синагога; К1 – Кенаса; М7-10 – місця ймовірного розташування мечеті у період генуезького панування.

Рис. 4. Культівні споруди у передмістях Кафи [9, рис. 52, 55] (з доопрацюваннями автора)

Вірменські церкви: В23 – Св. Мінаса (при монастирі); В27 – Св. Богородиці (при монастирі Гамчак); В32 – Церква Св. Антонія
Грецькі церкви: Г13 – назву церкви встановити не вдалося.

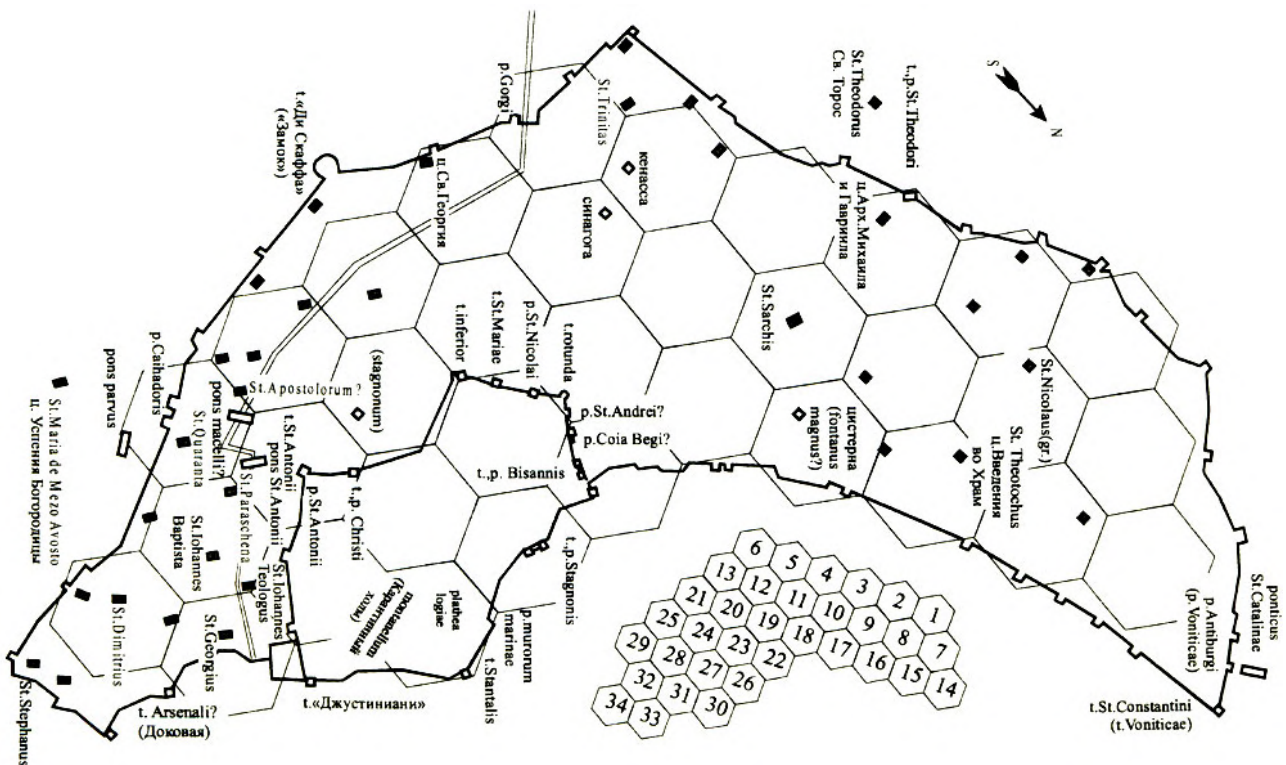

Рис. 5. Топоніміка оборонних, культурних і господарських споруд Кафи.

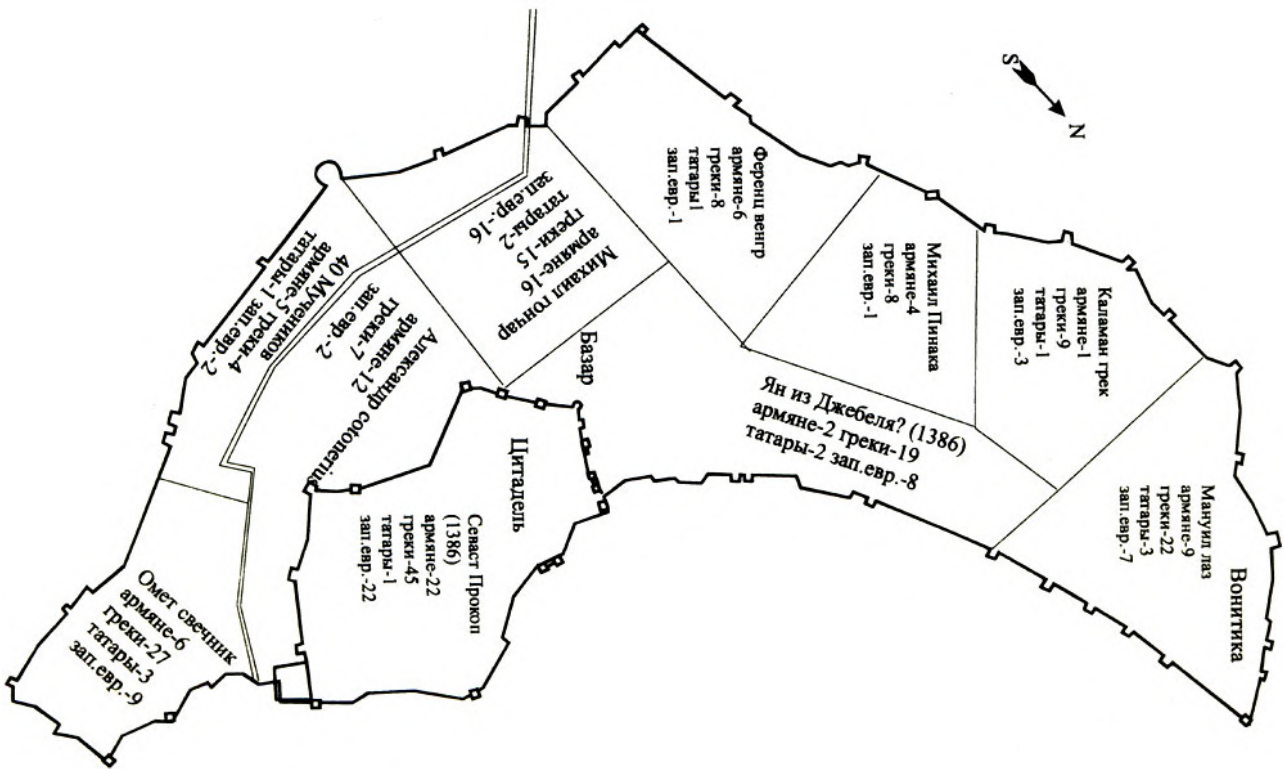

Рис. 6. Назви та ймовірне розташування по території Кафи сотен та етноконфесійна приналежність їх членів.